

PAPER DETAILS

TITLE: BİRİNCİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVASI'NIN İSBİRLİKÇİ HÜKÜMETLERİ: DAMAT FERİT PASA
VE VİCHY HÜKÜMETLERİ

AUTHORS: Hakkı UYAR, Çağdas Cansin KORKMAZ

PAGES: 1331-1341

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/417437>

BİRİNCİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN İŞBİRLİKÇİ HÜKÜMETLERİ: DAMAT FERİT PAŞA VE VİCHY HÜKÜMETLERİ

GOVERNMENTS IN LEAGUE WITH THE ENEMY OF FIRST AND SECOND WORLD WAR: DAMAT FERİT PASHA AND VICHY GOVERNMENTS

Hakkı UYAR*, Çağdaş Cansın KORKMAZ**

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti tarafından kaybedilmesiyle birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası güç kazanmaya başladı ve 1919 yılında iktidar oldu. Damat Ferit Hükümetleri olarak tanımlanabilecek dönemin genel politikası, Mondros Ateşkes Antlaşması ve Sevr Barış Antlaşması arasında şekillendi. Fırka'nın genel tutumu İngiliz dostluğunu tekrar kazanmak, İttihatçıların tekrar güçlenmesini engellemek ve Millî Mücadele hareketine karşı her türlü faaliyeti destekleyip İngiltere çıkarları doğrultusunda hareket etmektir. Vichy Hükümeti ise İkinci Dünya Savaşı esnasında Fransa'nın işgali sonrasında 1940 yılında kuruldu. Vichy Hükümeti, politikalarını Nazi Almanyası'nın istekleri doğrultusunda şekillendirdi ve Halk Cephesi karşıtı, muhafazakâr ve Antisemitist bir siyaset izledi. İki dönemin ve hükümetlerin ortak özelliği, işgalci ve galip devletlerle işbirliği yapmak ve işgale direnenlere cephe almaktır.

Anahtar Kelimeler: *Vichy Hükümeti, Damat Ferit Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Dünya Savaşı, Millî Mücadele.*

Abstract

With a result of the failure of Ottoman Empire in the I. World War, Hürriyet and İtilaf Party began to get strength, and got the power in 1919. General policy of the period, which can be defined as Governments of Damat Ferit, is shaped between Mondros Armistice and Sevr Agreement. General attitude of the Party was to regain amity of British Empire, to prevent re-strengthening of Unionists, and to support all kind of activities against the movement of National Struggle, and acting through benefits of Britain. During World War II, after the occupation of France, Government of Vichy was established in 1940. The Vichy Government shaped its politics through the claims of Nazi Germany, and followed a conservative and anti-Semitic policy against popular Front. Common points of these two periods and Parties are; having collaboration with occupant and winner states and siding against the resisters to the occupation.

Key words: *Vichy Government, National Struggle, Damat Ferit Pasha, İttihat ve Terakki Party, World War II, National Struggle.*

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-İZMİR

** Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-İZMİR

(Damat Ferit Paşa -soldan ikinci- Paris Barış Konferansı'na Sevr görüşmeleri için giderken)

A-Damat Ferit Paşa Hükümeti

Tarih boyunca her yeni iktidarın kendinden önceki iktidarlara kötüyü suçladığı sıklıkla görülmektedir. Mondros Mütarekesi¹ ardından güç kazanmaya başlayan, Damat Ferit Paşa Hükümeti² de işe bu yolla başladı³. 4 Mart 1919'da kurulan yeni kabine ilk iş olarak selefi Tevfik Paşa kabinesine yüklendi. Yeni Hükümet, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarına karşı sıkı bir baskı oluşturup, bu yolla İtilâf Devletleri'nin desteğini almayı umuyordu. Damat Ferit⁴ sırtını Padişah

1 Çanakkale Savaşı sırasında İngilizlerin gözde gemilerinden olup savaşta hasar alan Agamemmon zırhlısı Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı yer oldu. İngilizlerin bu tuhaf intikam yollarından birinin benzeri de Birinci ve İkinci Dünya savaşları sırasında Fransa ve Almanya arasında karşımıza çıkmaktadır. Almanya Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Versay Antlaşması'nın intikamı içinde benzer bir yol kullanmıştı. Şöyle ki İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya, Paris'i işgal edince hususî olarak yapılacak teslim antlaşması için Versay Antlaşması'nın imzalandığı vagonu Paris'e getirterek antlaşmayı burada yapmıştı. Bkz. Ian Kershaw, *Hitler Nemesis 1936-1945*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2009, s.318.

2 Damat Ferit Paşa Hükümetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 3 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

3 Damat Ferit Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndaki mağlubiyeti İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yüklüyor, hatta Fırkayı Ermenilere katliam yapmakla, yüz binlerce Türk'ün kanına girmekle ve ne enteresandır ki Bolşeviklik ile itham ediyordu. Millî Mücadele yıllarında Türk Milleti'nin istiklâli için çalışan Mustafa Kemal ve yol arkadaşlarını İttihatçılık ve Bolşeviklik ile suçluyor ve Hareketi bir "İttihatçı dolabı" olarak nitelendiriyor, Dürriyade'ye çıkarttığı fetvada, 'İstiklâl-i tamm' uğruna can vermeyi göze almış Millî Mücadele kadrosuna 'kâfir', 'Celali' gibi yakıştırmalarda bulunuyordu. Bu olayın bir benzeri de Vichy Fransa'sında görülmektedir. Mareşal Petain, İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'nın mağlubiyetini Halk Cephesi'nin politikalarına bağlamakta, onların Moskova'nın gölgesinde siyaset yaptıklarını iddia etmekteydi. De Gaulle'ün işgal karşıtı direniş hareketi, General Weygand gibi Alman karşıtı milliyetçiler tarafından bile şiddetle eleştiriliyordu. Fransız Katolik Kilisesi'nin önde gelen isimlerinden Kardinal Gerlier, mağlubiyetin kendileri için ilahî bir ceza olduğunu belirtip, laikleşen Fransa'nın yok olup gideceğini söylüyor ve yeni yönetimin din ağırlıklı politikasını memnuniyetle karşılıyordu. Bkz. Roger Price, *Fransa'nın Kısa Tarihi*, Çev. Özkan Akpınar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.283-291; Osman Akandere-Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s.41-85.

4 "Damat Ferit, Padişahın kız kardeşi Mediha Sultanla evli olmaktan başka hiçbir değeri olmayan bir adamdı. Mediha'nın ilk kocası ölünce Abdülhamit, prenses için otuz, kırk yaşları arasında, iyi aileden gelme, hiç kadın yüzü görmemiş bir koca bulunmasını emretmişti. Londra'daki Türk Elçiliğinde silik bir birinci kâtip olan Ferit bu nitelikleri taşıdığı için İstanbul'a getirilmiş, Mediha Sultanla evlendirilmişti. Sonradan Ferit karısını Abdülhamit'e göndererek Londra elçiliğini istemişti. Ancak Padişah, 'Hemşire Londra okul değildir gayet önemli bir elçiliktir.

Vahdettin'e⁵ dayamanın rahatlığı ve muktedir olmanın verdiği kuvvetle basın vasıtasıyla ve idarî yollarla müthiş bir baskı politikası uyguladı⁶. Basın-yayın yoluyla yapılan propagandaya birçok örnek vermek mümkündür⁷. Örneğin İstanbul'un işgalinden birkaç gün sonra İstanbul'da "Yeni İstanbul" ismiyle bir gazete çıkarılmıştı. Gazetenin başyazarı Süleyman Radi, İngilizlerle kurulan dostluğun ilerletilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Gazetenin manşetlerinde Vahdettin ve Prens Sabahattin'in resimleri dikkat çekmekteydi. 8 Aralık'ta gazetenin adı değiştirilerek Türkçe İstanbul adını aldı:

*"Bu kez başyazarı, Ulusal Direniş Hareketini içinden yıkmaya çalışacak, İngiliz casusluğu belgelenecek Sait Molla'dır. Sait Molla, eski şeyhülislamlardan Cemalettin Efendi'nin yeğeni, Mustafa Neşet Molla'nın da oğludur. Bu Sait Molla, İngiliz Casusluk örgütünden Rahip Dr. Robert Frew ile birlikte İstanbul'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni (İngilizleri Sevenler Derneği) kuracak, Şûrayı Devlet Reisliği (Danıştay Başkanlığı), Adalet Başkanlığı Müsteşarlığı yapacak, Kurtuluş Savaşının başarıya erişmesi üzerine kaçıp Romanya'ya sığınacak, 150'likler listesine alınacak, vatandaşlıktan çıkarılacak, maceralı ve yüz kızartıcı bir yaşamdan sonra da yurt dışında ölecektir"*⁸.

Yeni Hükümet, İttihat ve Terakki⁹ karşıtlarını da etrafında topladı; Sulh ve Selamet Fırkası ve hatta Türkiye Sosyalist Fırkası dahi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklediğini açıkladı. İttihat ve Terakki'ye mensup olanların cezalandırılması için 8 Mart'ta Divan-ı Harp kuruldu. Kurulan bu mahkemelerde kişilerin makam ve mevkisine bakılmadan yargılama yapılacaktı. Tevfik Paşa da daha önce bu yetkiyi istemiş fakat alamamıştı. Damat Ferit Paşa işe koyulmakta gecikmedi, Alemdar gazetesinde özellikle başyazar Refi Cevat tarafından yapılan propaganda da İttihatçıların idama dahi layık olmadıkları, başlarının kesilip sergilenmesi gerektiği gibi manşetler şiddeti tetikliyordu¹⁰. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamı bu şiddetin tırmanmasının dikkat çekici bir örneğidir¹¹.

Oraya ancak siyasi yetenek ve tecrübesi bulunanlar atanabilir," diye cevap vermişti". Bkz. Lord Kinross, Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1994, s.161-162.

5 Vahdettin ve İngilizlerle işbirliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

6 Mondros Mütarekesi zamanlarında İstanbul'da neşrolunan 11 Türkçe gazete mevcuttur. Millî Mücadele yanlısı gazeteler: Tevhid-i Efkâr, Vakıf, İleri, İktidar ve Akşam idi. Tercüman-ı Hakikat gazetesi bi-teraf idi. Tanin ise Milliyetçi olmasına rağmen Anti-Kemalist'ti. İstanbul yanlısı işbirlikçi gazeteler ise: Peyam-ı Sabah, Alemdar ve Serbest'i idi. Devletin resmi yayın organı olan Takvim-i Vekâi'nin tarafını tahmin etmek çok zor olmasa gerektir. Bunlar dışında muhtelif mizah gazeteleri vardır. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.74.

7 Bu propaganda faaliyetlerinin bir benzerini Vichy Hükümeti dönemi Fransa'sında görmek mümkündür. Fransa'nın Nazi Almanyası tarafından işgal edilmesi ve Vichy Hükümeti'nin kurulmasından sonra tarafsız yayın yapan Fransız gazeteleri kapatılmış, Hükümetin ve Nazi Almanyası'nın kontrolünde yayın yapılan 2 gazete kalmıştı.

8 İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, Bengi Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s.7-8.

9 İttihat ve Terakki hakkında detaylı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt-3 İttihat ve Terakki*, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

10 Millî Mücadele yıllarında Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazetelerinin Millî Mücadele karşıtı ve İngiliz yanlısı yayınları hakkında detaylı bilgi için Bkz: İhsan Ilgar, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.

11 Akşin, a.g.e., c. I, s.173-178; Nejdî Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Köksav Yayınları, Ankara, 1999.

Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin fikrî yapısı ve icraatı denilince; Mondros Ateşkes Antlaşması¹² ve Sevr Barış Antlaşması¹³ arasında şekillenen, Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden medet uman, Saltanat ve Hilafet makamını muhafaza edip, Millî Mücadele'yi yok etmeye yönelik saldırgan bir tutum kendisini göstermektedir¹⁴. Damat Ferit'e göre, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin başlıca sorumluları İttihatçılar idi. Hatta savaş yıllarında bile Âyan Meclisi'ndeki İttihatçı Ahmet Rıza Bey ile birlikte İttihat ve Terakki yönetimine karşı kuvvetli bir muhalefet sergilediler. Damat Ferit bu görüşünü Paris Barış Konferansı'nda da belirtmiş ve İtilaf Devletleri'nden ciddi bir destek görmüştü. Politikalarını İngiliz dostluğu üzerine inşa etmiş bu kesim, tek çözüm olarak İngiliz müstemlekesi olmayı görüyordu. Atatürk bu konuda Nutuk'ta şöyle demektir:

“Milleti ve memleketi Birinci Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek memlekettten kaçmışlar. Saltanat ve hilâfet makamında oturan Vahdettin soysuzlaşmış, şahsını ve bir de tahtını koruyabileceğini hayal ettiği alçakça tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki Hükümet âciz, haysiyetsiz ve korkak. Yalnız padişahın iradesine boyun eğmekte ve onunla birlikte kendilerini koruyabilecekleri herhangi bir duruma razı”¹⁵.

Mondros Mütarekesi'nden sonra doğan iktidar boşluğunu Hürriyet ve İtilaf Fırkası doldurdu. İttihat ve Terakki'ye muktedir olduğu dönemde muhalif olanlar, İtilafçıların etrafında toplandılar. Fırka yayınladığı beyannamede şunları söylemekteydi:

- “a) Savaş yenilgisi, millete yüklenemez. Asıl sorumluluk istibdatçı bir kafaya sahip olan, yabancı bir devletin (Almanya'nın) askerî gücüne dayanarak hareket eden hırslı bir gruba aittir.*
b) Mütareke imzalanalıdan beri güçlü bir hükümet kurulamamıştır.
c) Hürriyet ve İtilaf Fırkası, programı, isabetli görüşleri olaylarla doğrulanmış olarak, memleketi selâmete götürecektir herhangi bir hükümeti destekleyecek kadar güçlenmiştir”¹⁶.

12 Mondros Mütarekesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim - 30 Kasım 1918)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

13 Sevr Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz: İbrahim Sadi Öztürk, *Sevr Antlaşması- Tam Metin*, Fark Yayınları, İstanbul, 2007.

14 “30 Mart 1919'da, İç İşleri Bakanı Hâzım Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın sürekli olarak Kuvâ-yı Milliye hakkındaki şikâyetleri üzerine, Padişah'ın bu konu ile ilgili sorularına verdiği cevapta, Kuvâ-yı Milliye'den başka kurtarıcı bir kuvvet olmadığını, Ferit Paşa iktidara gelirse, hükmünün Üsküdar'dan sonraki yerlerde geçmeyeceğini, gizli yollarla Kuvâ-yı Milliye'nin desteklenmesi gerektiğini söyledi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Anadolu tarafından da tasvip görmüyordu. 57. Fırka Komutanı Albay Şefik (Aker), çok önceleri, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları için ‘Millî Mücadele uğrunda, vatanî fedakârlıktan kaçınanlar, çoğu zengin ve ticaretle uğraşanlar, bazı Hürriyet ve İtilâf mensupları, icrâ kuvvetinin ve hükûmet nüfûzunun millî ellere geçmesini hazmedemeyen hükûmet ileri gelenleri’ diye bir tanıtmı yapmaktadır. 10 Ekim 1919'da, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile ilgili olarak İlhami imzası ile çekilen telde, bu fırka mensuplarının vatan namusu için çalışanları ‘hainane bir nazarla tahkîr’ ettikleri açıklanmakta ve her türlü ‘fırıldak çevirerek, İslâmın siyasî hayatını ayaklar altına almak isteyen bu gibi zevât emin olsunlar ki inâyet-i hakka istinaden Anadolu'nun kalb-i pakından doğan bir tecelliyât-ı maneviyat-ı tesirât-ı kutsiyenin’ kendilerini ezeceği ve bunları protesto etmekte ve millî haklarının korunacağı için, kendilerini ‘protesto eder ve hakk-ı millîmizin her türlü taarruz ve tahkîrden’ masûniyeti esbâbı açıklanıyordu.” Bkz: Yücel Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.114-115.

15 Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.1.

16 Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2 Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.272.

Fırka kendisini tek güç olarak nitelemesine rağmen hâlâ karşısında güçlü bir İttihatçı yapısı mevcuttu. İttihat ve Terakki'nin lider kadrosu tutuklanmış ve sürülmüştü. Ancak İstanbul tamamen İttihatçılardan "temizlenmiş" değildi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası da bunu bildiğinden İttihat ve Terakki düşmanlığını temel politikası haline getirmişti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidarı ele geçirdikten sonra kendi içinde bir çekişme yaşamaya da başladı. Öyle ki, bu sen-ben kavgası Fırka'yı bölünmeye kadar götürecektir. Damat Ferit Paşa'nın Paris'te olduğu vakitlerde İstanbul'da bir kavga başlamıştı. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi Hükümetin başında Sadık Bey ise Fırka'nın başındaydı. Mesele Sadık Bey'in salâhiyetini artırıp, Sadrazam olmak istemesinden dolayı ortaya çıkmıştı. Sadık Bey'in yayınladığı bildiriler nedeniyle Fırka ile Hükümet'in arası açılmış, Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey ve Harbiye Nazırı Şevket Turgut Bey istifa etmişlerdi. Damat Ferit'in Fransa'dan dönmesini müteakiben III. Damat Ferit Hükümeti kuruldu. Mustafa Sabri Efendi ile çekişmeler devam etse de sonunda uzlaşma sağlandı. "İtilafçılar post kavgasıyla bölünürlerken Müdafaa-i Hukukçular Anadolu'yu birleştirmektedirler. Erzurum Kongresi'ni Balıkesir Kongresi izlemiştir"¹⁷. Fırka devam eden süreçte Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası olarak bir bölünme yaşasa da ileride tekrar birleşecektir. 1919 ve 1920 yılları arasında Damat Ferit 5 kez Sadarete geldi¹⁸. Bu süre zarfında Damat Ferit Hükümetleri dışında Hükümetler de mevcuttur.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Millî Mücadele hareketini İttihatçı olmakla suçluyordu. Millî Mücadele'nin lider kadrosu Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir dâhil eski İttihatçıdır. Lakin Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karmaşık yapısı, hayalperest lider kadrosu ve muğlâk politikası ve sair sebeplerden kurtuluşun o yapı ve idrak ile sağlanamayacağını fark ettiğinden Cemiyet ile ilişkisini çok daha önce kesmişti.¹⁹ Millî Mücadele kadroları, İttihatçılık dâhil olmak üzere fırkacılığın her türlüşünü reddederek millî birliği sağlama amacındaydı. "Sivas'ta Milliyetçiler'e katılan herkes, bundan böyle İttihatçılar'a bağlı olmadığı ve partinin yeniden canlandırılması için çalışmayacağı anlamına gelen bir sadakat yemini etmek zorundaydı"²⁰.

Damat Ferit Paşa ve ekibi, Mustafa Kemal ve Milli Mücadele hareketini birçok yönden eleştirmiştir. Bunlardan yukarıda değinildiği üzere İttihatçılık suçlamasıydı. Diğer Mustafa Kemal'in ve Milli Mücadele hareketinin Bolşeviklik ile itham edilmesidir. Damat Ferit'in ve İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki direniş hareketini Bolşeviklik ile suçlamasının nedenlerinden biri de İngiliz etkisidir. Anadolu'daki hareketin ortak düşman olarak İtilaf devletlerine karşı Sovyet Rusya ile işbirliği yapması şaşırtıcı değildi. Millî Mücadele yılları ve devamındaki Türkiye-

17 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.277.

18 I. Sadaret: 4 Mart-16 Mayıs 1919, II. Sadaret: 19 Mayıs-20 Temmuz 1919, III. Sadaret: 21 Temmuz-1 Ekim 1919, 5 Nisan-31 Temmuz 1920, 31 Temmuz-17 Ekim 1920.

19 İttihat ve Terakki ile Mustafa Kemal arasındaki çekişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz: Jacques Benoist-Mechin, *Kurt ve Pars*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2001, s.39-44 .

20 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.219-220.

Sovyetler Birliği yakınlaşmasında karşılıklı çıkar önemli rol oynamıştı²¹. Aslında Ankara-Moskova arasında ideolojik bir yakınlık kurmak çok da olası değildir. Kurulacak tek yakınlık anti-emperyalizm olabilirdi. Farklılık noktalarından biri de Sovyet tipi ve Türk tipi “Halkçılık” anlayışlarıdır²².

Özetle Damat Ferit’in Vahdetin ile birlikte “Allah’a ve İngilizlere güvenmek” üzerine ikame ettiği hıyanet-i vataniye siyaseti²³, Sevr ile zirveye çıkmakla beraber, bunun yanı sıra Kuvâ-yı Milliye karşıtı eylemleri, Millî Mücadele’ye katılanlar için çıkarttığı idam fermanları, Anadolu’da Kuvâ-yı Milliye karşıtı her türlü ayaklanmayı desteklemesi ve fetvalar alması kurtuluşu İngilizlere²⁴ teslimiyette gördüğünün açık bir göstergesidir.

Bundesarchiv, Bild 183-H25217
Foto: Hoffmann, Heinrich | 24. Oktober 1940

(Mareşal PETAİN -solda- HITLER ile görüşürlerken)

B-Vichy Hükümeti

İkinci Dünya Savaşı²⁵ 1939 yılında başladığında savaşın Noel’de biteceği düşüncesi Avrupa genelinde hâkimdi. Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı ağır Versay Antlaşması’nın yarattığı ezikliği ortadan kaldırmak amacıyla olan Hitler ve onun ideolojisi Nasyonal Sosyalizmin Lebensraum politikası²⁶ bunun

21 Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998. Nitekim Milli Mücadele yıllarında Türkiye ile Sovyetler arasında başlayan dostluk ilişkisi, 1945’e kadar devam etmişti.

22 Türkiye’deki halkçılık düşüncesi için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

23 “8 Eylül tarihli istihbarat raporuna göre, Ağustos ayı sonlarına doğru, Sadrazam Damat Ferit, kendisiyle Yunanistan Başbakanı Venizelos arasında gizli bir görüşme düzenlenmesi için Atina’ya bir ajan göndermek kararını alıyor; İstanbul yönetimi, sırf vergi toplamak amacıyla, Yunan işgali altındaki bölgelerin yönetimini üstlenmeyi diliyordu”. Bkz: Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.89.

24 Milli Mücadele dönemi İngilizlerin Osmanlı ve Türkiye hakkındaki plan ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971.

25 İkinci Dünya Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Liddel Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt 1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

26 Lebensraum kelime anlamı olarak “Hayat Sahası” demektir. Fikir Birinci Dünya Savaşı esnasında ortaya

kısa sürede bitmesini önleyenler unsurların başında gelmektedir. Revizyonist devletlerin yayılmacı emellerine direnen anti-revizyonist devletlerin mücadelesi 6 yıl sürdü ve on milyonlarca insan savaşta yaşamını yitirdi. Bunun önemli bir bölümünü de siviller oluşturmaktaydı.

Savaş başladığında Fransa, Maginot Hattı ile geçilmez bir savunma yarattığını, Belçika'nın bir tampon bölge işlevi gördüğünü ve Almanların Ardennes'i geçip Fransa'ya girmesinin mümkün olmadığını düşünüyordu. Lakin 1940 yılının Haziran ayı geldiğinde durumun hiç de Fransızların düşündüğü gibi olmadığı anlaşıldı. Fransa'da Halk Cephesi üyeleri ve Başbakan Paul Reynaud direnişten yanayken o dönem Başbakan Yardımcısı olan Mareşal Petain²⁷ ve Başkomutan General Weygand teslim olunması yönünde Hükümet'e baskı yapıyorlardı. Nihayet Fransa ve Almanya arasında 17 Haziran'da ilan edilen ateşkes 25 Haziran'da yürürlüğe girdi. *"Haziran ortasında Alman askerleri Paris'te zafer yürüyüşü yapıyordu. O ay içinde imzalanan ateşkes antlaşmasıyla Almanlar Fransa'yı işgal altındaki bölge ile Vichy Fransa'sı olarak bilinen işgal altında olmayan bölge olarak ikiye böldüler"*²⁸. Başkent birkaç yer değişikliğinden sonra Vichy'ye taşındı. Yapılan antlaşma ile Fransız ordusu terhis edildi ve sadece asayiş sağlayacak 100.000 kişilik bir kuvvet bulundurulmasına karar verildi²⁹. Ülkenin çoğu işgal edildi ve ağır vergiye bağlandı. Direnişin sembolü ve ilerleyen yıllarda Fransa'nın lideri olacak olan Charles de Gaulle ise teslim olmayı reddederek, 17 Haziran'da Londra'ya geçti³⁰. Fransa'nın savaşı kaybetmesinin nedenleri arasında Fransız komutanların kendi aralarındaki rekabeti, askerinin eğitimsiz oluşu ve Alman teknolojisi ile Fransa'nın boy ölçüşememesi sayılmaktaydı. Ancak politikacılar ve din adamları buradan kendi çıkarlarına hizmet edebilecek paylar çıkararak, mağlubiyete farklı

çıkıştır. Fikre göre Almanya'nın mevcut topraklarının Alman halkına yetmeyeceği öne sürülmektedir. Buna binaen Hitler Avrupa üzerindeki yayılmacı politikalarını Lebensraum ile açıklamıştır. Bunun benzeri iddialar dönemin diğer faşist devletleri olan İtalya ve Japonya'da da görülmektedir.

27 Mareşal Henri Philippe Petain (1856-1951) Birinci Dünya Savaşı'nda "Verdun Kahramanı" olarak görülen Fransa'nın önemli komutanlarından biridir. Lakin İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası ile yaptığı işbirliği bütün itibarını kaybetmesine sebep oldu. Savaşın sona Petain yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Ancak daha sonra cezası ömür boyu hapse çevrildi. Bkz. Hart, a.g.e., C.2, s.799.

28 Jane Caplan, *Hitler Almanyası 1933-1945*, Çev. İdem Erman, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2012, s.209.

29 Yapılan mütareke ile Kuzey Fransa ve Atlantik kıyıları Alman işgaline terk edilirken, Geriye kalan Fransa da Vichy Hükümeti'nin yönetimine bırakıldı. Antlaşma koşullarına göre Fransa 400.000 kişilik bir Alman kıtaatını besleyecek, esir olan 1.500.000 Fransız askeri ise Almanların elinde esir tutulacaktı (Almanya ilerleyen zaman içerisinde bu askerleri çalışma kamplarında kullandı). Mütareke'ye göre Almanya, Fransız donanmasına el koymayacak fakat kontrol altında tutacaktır. İngiltere bu durumun kendisi için tehlike arz etmesi üzerine Mers-el Kebir'deki Fransız donanmasını bombaladı. Bu durum zaten gergin olan ilişkileri daha da kötüleştirirken Fransa'yı Almanya'ya yaklaştırdı. Bu teslimiyet antlaşması ve ağır koşulları itibarıyla, Birinci Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi ve onun tamamlayıcısı olan Sevr Antlaşması'nı hatırlatmaktadır. Ancak İstanbul hükümetinin imzaladığı ve onayladığı Sevr'in uygulanmasına Anadolu'daki direniş hareketi izin vermedi ve Kurtuluş Savaşı'nı zaferle sonuçlandırarak Lozan Antlaşması'nı imzaladı.

30 "Mütareke imzalanırken Londra'ya giden General de Gaulle, işgal altındaki Fransız toprağı içindekilerden ziyade dışındaki Fransız kuvvetlerine bel bağlamıştı. İçinde, deniz, hava ve kara kuvvetleri ilişilmemiş bir halde idi. Amerika'ya giden milyonlarca altın (yalnız bir bankaya 250 milyon yerleştirilmişti.) General de Gaulle'ün bir araya getirmek istediği büyük Fransız membarlarını teşkil ediyordu. Fakat şu on gün içinde genç generali ümitsizliğe düşürecek hâdiseler oldu. Suriye, Mareşal Petain Hükümetine iltihak etti, harb etmekten vazgeçti. Afrika'nın şimalindeki Tunus ve Cezair'in nasıl hareket edeceği ise hâlâ anlaşılmadı. Eğer bir de burası harbdan vazgeçerse general de Gaulle'ün Akdeniz'deki Fransız kuvvetlerinden ümidi kesmesi gerekecektir". Bkz. "Sabahtan Sabaha", *Yeni Sabah*, 3 Temmuz 1940.

sebepler buldular. Sağ görüşe mensup Fransızlar yenilginin nedenini -daha önce de belirtildiği gibi- Laikliğe, Halk Cephesine ve Sosyalist akımlara bağlıyorlardı.

Ateşkesin sağlanmasının ardından yeni Hükümet, Fransa'nın Vichy kasabasında bir otel odasında 1 Temmuz'da kuruldu. Vichy Hükümeti, 25 Şubat 1875 tarihli Fransa Anayasası'na son vererek, 12 Temmuz 1940'da yeni bir Anayasa yürürlüğe koydu. Bu yeni Anayasa'ya istinaden Mareşal Petain diktatör oldu³¹ ve kendisine yardımcı olarak da III. Cumhuriyet'in siyasetinde büyük rol oynamış olan Pierre Laval'ı seçti. Laval anti-sosyalist fikirleriyle tanınan bir politikacıydı. Nitekim Vichy Fransası'ndaki görevi sırasında da bu yönünü açık bir şekilde gösterecekti. Laval, Alman işgalinden faydalanılabileceğini, hatta bu sayede sosyalizmle mücadele edilebileceğini düşünmüş ve Fransa'nın Avrupa'da hak ettiği yere geleceğini iddia etmişti. Mareşal, Fransa'nın dünyaya damgasını vurmuş olan "kardeşlik", "özgürlük" ve "eşitlik" fikirleri yerine "iş", "aile" ve "vatan" fikirlerini benimseyen muhafazakâr bir tutum sergiledi³². *"Fransa'yı Yahudilerden, komünistlerden ve Hür masonlardan temizlemek, sorun çıkaranlara karşı bir polis devleti ve köylü Fransa'nın varsayılan değerlerine-itaat, pederşahilik, aile ve çalışkanlığa- dönüştü. Savaş öncesinin annelik kültü ve cinsel muhafazakârlığı, kürtajı ve eşcinselliği hedef alan yeni yasalarla güçlendirildi. İşadamları Vichy'nin bağımsız sendikaları feshetmesini sevinçle karşıladı"*³³.

Charles de Gaulle Londra'da direniş için örgütlenirken 14 Temmuz Fransız millî bayramı vesilesiyle Times'a verdiği röportajda durumun son derece kaygı verici olduğunu, işgal sonlandıktan sonra bundan mesul olanların cezalandırılacaklarını, kendisinin ve askerlerinin mücadeleye hazır olduğunu bildiren bir beyanat verdi³⁴.

Mareşal Petain kendisini III. Cumhuriyetin halefi olarak görmekteydi. İşgal karşısında Fransız halkının önemli bir bölümü Petain'i desteklemekte ve hatta yüceltmekte ve kurtarıcı olarak görmekteydi. De Gaulle ise İngiltere'ye kaçmıştı, oradan direniş için hazırlıklar yapmaktaydı ve üstelik Fransa'da o yıllarda çok tanınan bir subay da değildi. Mareşal için şarkılar bestelenmekte, radyo programları yapılmakta ve sokaklara posterleri asılmaktaydı. Yapılan propagandada istila ve işgalden Fransa'yı sadece Petain'in kurtarabileceği söylenmekteydi. Bunu

31 Devlet başkanının görev ve yetki tanımı yapan 1. Maddeye göre " Fransız devlet reisi hükümet salâhiyetinin tamamını haizdir. Devlet Reisi yalnız kendisine karşı mesul olan Nazırlar ve devlet sekreterlerini tayin ve azleder". Bkz. "Mareşal Petain diktatör oldu", *Yeni Sabah*, 13 Temmuz 1940.

32 Petain'in muhafazakâr eğilimleri ve diktatörlüğü pek çok çevreler tarafından desteklendi. Öncelikle Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında aldığı onur kırıcı mağlubiyet, insanların kurtuluş çaresini teslim olup işbirliğinden başka yönde görememelerine neden oldu. Bunun muhafazakâr çevrelerde desteklenmesinin ise sebepleri çok farklıydı, onlar hâlen Halk Cephesini bir tehlike olarak görüyor ve otoriter bir yönetimle bu tehlikenin bertaraf edilebileceğini düşünüyorlardı. Ayrıca toplumun kalburüstü tabakası özel mülkiyetin, sosyal uyumun ve düzenin korunması için Vichy Hükümeti'ni desteklemekteydi. Petain etrafında birleşen bu grupların ortak düşmanları ise Bolşevizm, Masonlar ve Yahudilerdi. Onlara göre yenilgiden bu gruplar sorumluydu. Bkz. Price, a.g.e., s.289.

33 Mark Mazower, *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupa'sında Nazi Yönetimi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010, s.580-581.

34 Charles de Gaulle'ün 17 Haziran'da teslimiyeti reddederek; Londra'ya geçip, İngiliz gözetiminde bir direnişi örgütlemesi, Mustafa Kemal'in Türk Milleti'nin kurtuluşu için 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkışıyla karşılaştırılabilir. Fakat şöyle bir fark vardır; Charles de Gaulle Fransa'nın özgürlüğü için İngiltere'ye "sığınırken", Mustafa Kemal Anadolu'ya geçerek "sine-i millet"e dönmüştür. Amasya Genelgesi'nde belirtildiği üzere "milleti yine milletin kendisinin kurtaracağı" belirtilmiştir.

Pétain'in etrafında toplanan çok sayıda Faşist ve Alman işbirlikçisi Fransız yazar ve düşünür de desteklemekteydi. Drieu La Rochelle, Louis Ferdinand Celine, Marcel Deat ve Jacques Doriot gibi kişiler Alman zaferini memnuniyetle karşılamışlar, fakat Hükümetin muhafazakâr politikaları nedeniyle Vichy ile aralarına mesafe koydular. Ayrıca Nazi Almanyası, Pétain'e her dediklerini yaptırmak ve üzerinde baskı kurmak için bu kişileri alternatif yönetici olarak Pétain'e lanse edip onu tehdit etmekteydi. Bu yazar ve politikacıların Almanlarla işbirliği o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı. Örneğin Doriot, Fransızlardan Almanlar için Bolşevizm'e karşı savaşacak 12.000 kişilik bir kuvvet toplamıştı. 1943 yılına gelindiğinde bu kişilerin çoğu Almanların yenileceğini anlayınca Fransa'dan kaçtı³⁵.

Fransa, Alman işgalinin bedelini çok ağır ödedi. Yaklaşık 1.500.000 Fransız askeri Alman çalışma kamplarına gönderildi ve savaş sonuna kadar orada hizmet etti. Fransa'nın gelirlerinin %30'u gibi büyük bir rakam Alman işgalini finanse etmek için harcandı.

Vichy Hükümeti'nin icraatları arasında Yahudilere dönük soykırım ve sürgünlere yapılan katkı göze çarpmaktadır. Fransa'da yaşayan yabancı Yahudilerin mallarına el konuldu ve sürüldüler. Vichy'nin buradaki amacı el konulan mallar ile ekonomik bir canlanma sağlamak ve Almanların desteğini alarak yönetimde bir serbestlik kazanmaktı. Bunların yanı sıra ülkedeki komünistlerin yakalanarak yargılanıp, idam edilmesi için özel mahkemeler kurulmuştu.

Damat Ferit Hükümetlerinde olduğu gibi Vichy Hükümeti'nin yönetimi esnasında da gerek menfaat gerek siyasi ikbal arayışları yüzünden kavgalar yaşandı. Örneğin Laval, Pétain ile yaşadığı tartışmalar yüzünden istifa etmek zorunda kaldı, fakat 1942'de Almanların yoğun baskısı sebebiyle görevine geri döndü³⁶.

Almanya 1942 yılında gelindiğinde bütün Fransa'yı işgal etti. Ancak Vichy Hükümeti varlığını devam ettirdi ve zaman içerisinde ağırlaşan işgal koşulları nedeniyle Pétain popülerliğini kaybetti. 1943 yılından itibaren Laval güç kazanmaya başladı. Nihayet Alman işgali 1944 yılında sona erdi ve de Gaulle 26 Ağustos'ta Paris'e girerken muzaffer bir komutan olarak karşılandı. Pétain ilk önce idama mahkûm edildi, ama ilerleyen yaşı nedeniyle cezası ömür boyu hapse çevrildi. Laval ise kurşuna dizilerek idam edildi.

C-Sonuç

Birinci Dünya Savaşı neticesinde iktidara gelen Damat Ferit Hükümeti ile İkinci

35 Price, a.g.e., s.194.

36 Alman baskısı hakkında Vatan'da çıkan bir haberde olay şöyle anlatılmıştır: "Muhakkak ki devam etmekte olan Alman baskısının bir neticesidir. Alman Hükümeti şimdi herhalde büyük bir tazyik yapacaktır. Ta ki Laval tekrar kabineye girsin ve feci akıbeti hatırlarda olan Avusturya'daki Schuching Hükümetinde Seyss inguart rolünü oynasın. Öyleye benziyor ki Almanya B. Laval'ı hariciye nazırı olarak görmek istiyor. B. Hitlerin Mussolini ile mülâkatta bulunmadan evvel bu barışı beklememiş olması da muhtemeldir. Çünkü Fransa'nın oynayacağı rol, Mihverin Akdeniz'de bugüne ve istikbale ait bütün planları üzerinde mühim tesir yapacaktır. Akdeniz harp sahnesinin gitgide Alman hesaplarına girmekte olduğu anlaşılıyor". Bkz. "Almanya Laval'ın Kabineye Alınmasını İstiyor", *Vatan*, 21 Ocak 1941.

Dünya Savaşı esnasında iktidar olan Vichy Hükümeti arasında yapı, yöneticileri ve sonları itibarıyla ortak noktalar olduğu gibi farklar da vardır. Damat Ferit Meşrutî bir yönetim içerisinde Padişah'a bağlı ve İngiliz istekleri doğrultusunda İmparatorluğu yöneten bir sadrazamdır. Vichy Hükümeti ise İkinci Dünya Savaşı esnasında kurulmuş bir kukla Hükümettir. Mareşal Petain Birinci Dünya Savaşı kahramanlarından biri olarak Alman işgalinden sonra yönetimi ele almış otoriter diktatörlük ile Vichy Fransası'nı yönetti. İki Hükümet de kendilerine bir düşman grup oluşturarak mevkilerini sağlamlaştırmaya çalıştı. Bolşevikler, Damat Ferit Paşa ve Mareşal Petain'in ortak düşmanları olarak ön plana çıkmaktadır. Petain bu düşmanlık ve korkuda haklı görülebilir zira Fransa'da savaş öncesi güçlü bir Halk Cephesi ve savaş esnasında örgütlü bir sosyalist yapı olduğu söylenebilir. Hatta Fransa'nın kurtuluşunda bile De Gaulle'ü en çok uğraştıran sözü edilen sosyalist gruplardı. Damat Ferit Paşa kısmına bakıldığında ise bu kadar kuvvetli bir Bolşevik hareketten bahsetmek mümkün değildi. Üstelik iddia ettiğinin aksine İttihat Terakki ve Mustafa Kemal'in Bolşeviklikle bir ilgisi yoktu. Ortak noktalardan biri kurtuluş her iki ülkede de, Fransa ve Türkiye'de cumhuriyet yönetimin kurulmasıdır. İki yöneticinin sonları da parlak olmamıştır. Damat Ferit, Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Avrupa'ya kaçtı, 150'likler listesine alınarak vatandaşlıktan çıkarıldı. Petain ise idama mahkûm edildi, ilerleyen yaşı ile cezası ömür boyu hapse çevrildi. Damat Ferit ve Petain'in kendilerini haklı çıkarmak için din adamlarından yararlanması da dikkate değer bir ortak noktadır. Petain bunu Kardinal Gerlier ile Damat Ferit Paşa ise Şeyhülislâm Dürriyade ile gerçekleştirmeye çalıştı. Petain ideoloji itibarıyla Muhafazakâr değerleri savunan bir yapıda ve laiklik karşıtı olarak karşımıza çıkarken, Damat Ferit'in sahip olduğu tek ideoloji oportünizmdir. Neticede gerekçe her ne olursa olsun her iki hükümetin de işbirlikçi tavrı ve bulunduğu ihanet çizgisi gayet açık ve nettir.

D-Kaynakça

I-Gazeteler

"Almanya Laval'ın Kabineye Alınmasını İstiyor", *Vatan*, 21 Ocak 1941.

"Mareşal Petain diktatör oldu", *Yeni Sabah*, 13 Temmuz 1940.

"Sabahtan Sabaha", *Yeni Sabah*, 3 Temmuz 1940.

II-Araştırmalar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

Akandere, Osman-Polat, Hasan Ali, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 3 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

- Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim- 30 Kasım 1918)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bilgi, Nejdett, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Köksav Yayınları, Ankara, 1999.
- Caplan, Jane, *Hitler Almanyası 1933-1945*, Çev. İdem Erman, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2012.
- Criss, Nur Bilge, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- İlgar, İhsan, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Gökay, Bülent, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- Hart, Liddel, II. *Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt 1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Jaeschke, Gotthardt, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Kershaw, Ian, *Hitler Nemesis 1936-1945*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kinross, Lord, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 161-162.
- Mazower, Mark, *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupa'sında Nazi Yönetimi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.
- Mechin-Jacques Benoist, *Kurt ve Pars*, Kumsaati Yayınları, İstanbul, 2001.
- Öztürk, İbrahim Sadi, *Sevr Antlaşması- Tam Metin*, Fark Yayınları, İstanbul, 2007.
- Özkaya, Yücel, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- Price, Roger, *Fransa'nın Kısa Tarihi*, Çev. Özkan Akpınar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Soysal, İlhami, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, Bengi Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt-3 İttihat ve Terakki*, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2 Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.
- Sonyel, Salâhi R., *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.